

DE BEVOLKINGSONTWIKKELING IN STAATS- VALKENBURG GEDURENDE DE 18de EEUW

door

Drs. L. ENGELEN

1. Inleiding

Een analyse van de bevolkingsontwikkeling in het verleden is van essentieel belang voor het begrijpen en beschrijven van verschijnselen in een bewuste samenleving. De economische aspecten kunnen slechts begrepen worden als de aantallen producenten en consumenten bekend zijn, als groei of afname van de bevolking geconstateerd zijn en de leeftijds- en geslachtsopbouw gereconstrueerd. Een historische beschrijving met nadruk op de sociale ontwikkelingen zal ook een beroep doen op de historisch demograaf teneinde het aandeel van bepaalde groepen in de hele bevolking en dus hun relatieve belangrijkheid vast te stellen. De politiek gerichte historicus tenslotte kan uit de bevolkingscijfers de machtsverhoudingen tussen de diverse landen afleiden.

Uit de vele andere voordelen die een historisch demografisch onderzoek biedt wordt er hier nog één gelicht: men verkrijgt er inzicht door in de toestand van 'het gewone volk'. Een belangrijk kenmerk van deze bevolkingsgroep is het minieme bronnenmateriaal waarmee het omgeven is. Vaak is er van deze mensen niets op papier gezet dan een aantekening over hun geboorte, huwelijk of overlijden. Wie deze groep van de bevolking wil begrijpen zal dan ook allereerst zijn aandacht moeten richten op deze primaire, onvertekende uitingen van hun menselijk bestaan. De ontwikkeling in de historische demografie staat er intussen borg voor dat we niet hoeven te blijven staan bij de dorre cijfers. De in Frankrijk bij de Annales-groep ontwikkelde interesses en methoden¹ mogen bekend worden verondersteld. Voor Nederland zijn soortgelijke studies vooral bekend van de Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwhogeschool Wageningen. De onderzoeken van Slicher van Bath, Van der Woude, Faber en Roessingh

¹ We noemen hier slechts als voorbeeld: Goubert, P., *Beauvais et le Beauvaisis*, Paris, 1960.

over respectievelijk Overijssel, het Noorderkwartier, Friesland en de Veluwe zullen herhaaldelijk als vergelijkingsmateriaal gehanteerd worden.²

Mentink en Van der Woude vergelijken de historische demografie reeds met een spiegel van de werkelijkheid waarin belangrijke ontwikkelingen in de maatschappij zich aftekenen.³ Niet alleen de sociaal-ekonomische werkelijkheid tekent zich af door onder andere reacties op prijsstijgingen. Net uit deze reacties kan men de veerkracht van een bevolking om aan beproevingen het hoofd te bieden, aflezen en aldus verschillende tussenperioden en plaatsen opsporen. Zo rijzen een aantal vragen: in hoeverre wordt de huwelijksleeftijd er door beïnvloed? Of het kindertal? Treedt het zogenaamde inhaaleffect op of niet? In sociaal-psychologisch opzicht zijn er verder nog als kenmerkende gegevens het aantal onwettige geboorten, welk aantal mogelijk gezien mag worden als resultante van de strijd tussen kerkelijke moraal en sociaal-ekonomische omstandigheden enerzijds en de menselijke natuur anderzijds.

Toch zal wie zich geleid door bovenstaande redenering op het pad der historische demografie begeeft, snel ontdekken een kronkelpad betreden te hebben. De bronnen vertonen vaak lacunes en zijn vrijwel altijd voor andere dan demografische doeleinden samengesteld. Een grote dosis bronnenkritiek is hier op zijn plaats. Verder is de verwerking van de bronnen een arbeidsintensieve bezigheid, waarbij iemand die voor het eerst kennis maakt met deze werkwijzen zich toeschouwer zal wanen bij een spelen met getallen. Toch zullen de resultaten ondanks alle moeite slechts benaderingen zijn. De exactheid waarmee te werk wordt gegaan kan slechts leiden tot betrouwbare benaderingen en nooit verder.

Voor de Landen van Overmaas doet zich verder het probleem voor dat er nog vrijwel geen studie op dit gebied verschenen is waarmee vergelijking mogelijk is. J. F. R. Philips gaf een globaal overzicht van de bevolkingsontwikkeling voor de huidige provincie Nederlands

² Slicher van Bath, B. H., Een samenleving onder spanning; geschiedenis van het platteland in Overijssel, Assen, 1957.

Woude, A. M. van der, Het Noorderkwartier, Wageningen, 1972.

Faber, J. A., Drie Eeuwen Friesland, Wageningen, 1972.

Roessingh, H. K., Het Veluwse inwonertal, 1526-1947, AAG Bijdragen 11 (1964), p. 79-150.

³ Mentink, G. J., en Woude, A. M. van der, De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool, Rotterdam, 1965, p. 77.

Limburg gedurende de 17de en 18de eeuw.⁴ Hiertoe hanteerde hij de communicantencijfers als bron. Meer arbeidsintensieve methoden zoals de verwerking van doop-, trouw- en begraafboeken zullen zich, zoals het onderhavige onderzoek, beperken tot een kleiner gebied. Ook de studie van E. Roebroek over het Land van Montfort⁵ zal comparatief gebruikt worden.

2. De bronnen

Dat de demografische ontwikkeling van de Landen van Overmaas in de 18de eeuw nog nauwelijks beschreven is, is waarschijnlijk te wijten aan het bronnenmateriaal dat, afgezien van de retroacta van de burgerlijke stand, erg schaars is. De retroacta zijn de voorlopers van de burgerlijke stand zoals we die sinds de Franse tijd kennen. In elke parochie hield de pastoor op last van het 20ste artikel van het Eeuwig Edict van 12 juli 1611 een register bij van dopen, trouwen en begraven. Slicher van Bath wijst reeds op de relatief goede kwaliteit van deze bronnen in Limburg, Noord-Brabant en Zuid-Holland.⁶ Deze Doop-, Trouw- en Begraaf-(DTB) registers zijn voor het hier behandelde gebied vrijwel volledig vanaf 1715. Hiermee is tevens het uitgangspunt van deze analyse aangegeven. In 1785 vinden er bij het verdrag van Fontainebleau enkele kleine territoriale wijzigingen plaats, waarmee ook het eindpunt van deze beschrijving bepaald is. In het hier volgende overzicht van de aanwezige doop-, trouw- en begraafboeken worden tevens de onderzochte plaatsen opgesomd.

DTB-registers voor Staats-Valkenburg, 1713-1785

Amby	D 1713-1785	Hulsberg	D 1713-1785
	T idem		T idem
	B idem		B idem
Beek	D 1713-1785	Itteren	D 1720-1785
	T 1755-1785		T 1730-1785
	B niet aanwezig		B 1713-1785

⁴ Philips, J. F. R., Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17de tot het einde van de 18de eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg, in: Jaarboek SHC voor Limburg, XX (1975), p. 1-47.

⁵ Roebroek, E., Het Land van Montfort, 1647-1820, Assen, 1967.

⁶ Slicher van Bath, B. H., De Demografische ontwikkeling tijdens de Republiek, in: Vaderlands Verleden in Veelvoud, Den Haag, 1975, p. 312-337.

Bemelen	D 1713-1785 T 1730-1785 B idem	Klimmen	D 1713-1785 T 1713-1765 B 1713-1785
Berg	D 1713-1785 T idem B idem	Meerssen	D 1713-1785 T niet aanwezig B 1713-1785
Borgharen	D 1713-1785 T 1727-1785 B idem	Nieuwenhagen	= parochie Heerlen
Bunde	D 1713-1785 T 1713-1745 B 1713-1785	Schimmert	D 1727-1785 T niet aanwezig B 1747-1785
Eijsden	D 1713-1785 T 1713-1780 B 1713-1763	Ulestraten	= parochie Meerssen
Geulle	D 1713-1780 T 1721-1785 B 1721-1785	Valkenburg	D 1713-1785 T idem B niet aanwezig
Heerlen	D 1713-1785 T idem B idem	Voerendaal	D 1713-1785 T idem B 1759-1785
Houthem	D 1713-1785 T idem B idem		

De betrouwbaarheid van deze retroacta wordt niet door iedereen onderschreven. In zijn studie over het Land van Montfort maakt Roebroeck geen gebruik van de DTB-boeken vanwege hun onbetrouwbaarheid.⁷ Inderdaad geeft een resolutie van de Staten Generaal uit 1784 te denken; speciaal voor het Overkwartier van Gelderland, maar waarschijnlijk is dit voor andere gebieden ook geldig, vermelden ze 'dat op sommige plaatsen deese (DTB) Registers in 't geheel oft ten deele syn verwaarloost, en op andere plaatsen met soo weynig sorge en nauwkeurigheid worden ingeschreven, dat daar uyt merkelyke moeyelykheden en verwarringen ontstaan syn'.⁸ De voor Staats-Valkenburg gevonden doop-, trouw- en begraafboeken blijken inderdaad niet te voldoen aan de in het plakkaat gestelde eisen van volle-

⁷ Roebroeck, a.w., p. 96.

⁸ Plakkaat Staten Generaal, 10 november 1784, RAM.

digheid. In de hier bestudeerde registers werd door de pastoors slechts een korte aantekening gemaakt zonder leeftijdsvermelding enz. Men dient zich echter af te vragen of deze kwalitatieve gebreken niet los staan van de kwantitatieve informatie die deze bronnen kunnen bieden. Er was immers geen reden voor de geestelijke om een doop-, trouw- of sterfgeval niet te noteren; bovendien mag in de vaak kleine plaatsen, waarover hier gesproken wordt, de pastoor geacht worden al zijn parochianen te kennen en is het om die reden vrijwel onmogelijk geweest een geboorte, huwelijk of sterfgeval aan zijn oog te onttrekken.

De mogelijkheid bestaat dat de kwalitatieve gebreken van de DTB-registers voortkomen uit het feit dat de op het Rijksarchief in Limburg bewaarde registers niet de originele zijn, maar copieën waarop een gedeelte van de gegevens niet vermeld is. Een nader onderzoek naar de eigen archieven van de verschillende parochies zou de originele DTB-boeken aan het licht kunnen brengen.

Verwerking van deze bronnen levert een aantal methodische problemen op. Zoals reeds gezegd omvatten deze registers parochies en niet gemeenten. De grenzen zijn vaag. Aan de inwoners van aangrenzende gehuchten werd de vrijheid gelaten zelf hun parochiekerk te kiezen. Zo behoort in het onderhavige gebied de gemeente Nieuwenhagen gedeeltelijk onder de parochieregisters van Heerlen, voor een ander gedeelte echter onder die van Oostenrijks Schaesberg en Eygelshoven.⁹ Ook de plaats Eijsden, waar twee parochies waren, levert moeilijkheden op, aangezien een gedeelte van de eronder ressorterende gehuchten Staats was, een ander gedeelte echter Oostenrijks. Hier wordt gewerkt met de parochie Eijsden-Breust, waaronder zeker een aantal onder Oostenrijks bestuur vallende personen zijn geteld. Waarschijnlijk zullen deze echter het ontbreken van enkele data uit Nieuwenhagen compenseren. De plaats Ulestraten tenslotte valt onder de parochie Meerssen. De moeilijkheden bij vergelijking met tellingen, waarbij wel gemeentegrenzen worden gehanteerd, zullen duidelijk zijn. Een ander nadeel van de verwerking van de retroacta van de burgerlijke stand kan het verschil zijn tussen geboorten en doopsels door de zuigelingensterfte. Aangezien de mogelijkheid bestaat dat een gestorven zuigeling nog niet gedoopt is, zullen de doopboeken minima geven,

⁹ Zo wordt de situatie althans aangegeven in: Venne, J. M. van de, Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken in de Provincie Limburg, dagtekenende van vóór de invoering van de Burgerlijke Stand, 's-Gravenhage, 1953, p. 96.

terwijl de gestorvenen in de begrafenisregisters wel worden meegeteld.¹⁰ Staats-Valkenburg is echter vrijwel homogeen katholiek en in deze godsdienstige groep werd grote waarde gehecht aan het zo spoedig mogelijk toedienen van de sacramenten. We menen dan ook over dit bezwaar te kunnen heenstappen.

Het berekenen van de bevolking op grond van de kerkelijke registers heeft nog op een ander punt bezwaren. De quota van emigratie of immigratie ontgaan ons ten enenmale; dit terwijl de migratie in de Nederlanden van die tijd belangrijk was.¹¹ Een extra bezwaar betekent dit voor de huwelijken. Volgens gewoonte trouwde men in de woonplaats van de bruid. Kwamen de echtelieden dus uit verschillende plaatsen dan zal in de plaats van de bruidegom zijn huwelijk niet geteld worden, terwijl deze plaats toch meestal de woonplaats van het paar werd, waar ook hun kinderen geboren werden. Ondanks deze bezwaren lijkt de aanname gerechtvaardigd dat op dit punt de wederzijdse uitwisseling tussen de plaatsen deze storende factor zal elimineren.

Uit de DTB-registers zouden verder de belangrijke gegevens over huwelijksleeftijd en sterfteleeftijd af te leiden zijn, ware het niet dat in de hier bestudeerde bronnen deze gegevens niet of nauwelijks vermeld staan in tegenstelling tot wat in het reeds vermelde plakkaat werd geëist. Voor de leeftijdsopbouw is men dan ook aangewezen op tellingen uit de Franse tijd. Ook al vallen deze buiten de onderzochte periode, ze mogen als indicatief beschouwd worden voor een deel van de achttiende eeuw.

Toen aan het begin van deze paragraaf gesproken werd over schaars bronnenmateriaal werd daarmee vooral bedoeld op de secundaire tellingen. Hieronder verstaat men gegevens uit belastingkohieren zoals gemaal en bestiaal, hoofdgeldtellingen, huizentellingen, haardstedentellingen enz. Deze voorname bronnen voor de demografie zijn in de Staatse Landen van Overmaze niet voorhanden, waardoor een belangrijk toetsingsmiddel voor de doop-, trouw- en begraafregisters ons wordt ontzegd.

Wel — en hiermee komt men weer op kerkelijk gebied — bevatten de visitatieverslagen van de parochies voor de bisschop waardevolle informatie. Op vaak voorgedrukte formulieren vulde de pastoor antwoorden in op vragen aangaande de toestand van zijn parochie. Voor

¹⁰ Zie o.a. Mentink en van der Woude, a.w.

¹¹ Slicher van Bath, De demografische ontwikkeling, a.w., p. 316.

de hier behandelde plaatsen waren zulke verslagen aanwezig voor de jaren 1705, 1722 en 1725. De aantallen communicantes en haeretici werden eruit overgenomen.

Op de eigenschappen van de tellingen uit de Franse tijd wordt nader ingegaan in de betreffende paragrafen.

3. De loop der bevolking

De hier besproken periode wordt demografisch gezien begrensd door de visitatieverslagen aan het begin van de 18de eeuw en de volkstellingen tijdens de Franse tijd. Wenden we ons eerst naar de visitatieverslagen dan blijken deze een aanknopingspunt te vormen om de inwoneraantallen te berekenen. In de verslagen wordt namelijk melding gemaakt van de aantallen communicanten per plaats. Aangezien Staats-Valkenburg een vrijwel homogeen katholiek gebied was, kan men met behulp van deze cijfers via een omrekeningscoëfficiënt de hele bevolking berekenen. Het vinden van deze coëfficiënt levert echter een aantal moeilijkheden op. Weliswaar is de definitie van communicant duidelijk — diegenen die hun eerste communie gedaan hadden — maar het aandeel dat deze groep vormde van de gehele bevolking is moeilijk te achterhalen. Zo is de leeftijd waarop men de eerste communie deed belangrijk; hoe jonger deze leeftijd, hoe groter het aandeel van de communicanten in de gehele bevolking.

Streekverschillen treden hier naar voren. Voor het Land van Montfort ligt de communieleeftijd op 12 jaar¹², terwijl Mols voor de Zuidelijke Nederlanden een leeftijd van 13 à 14 jaar aannemelijk acht.¹³ In zijn studie over de demografische ontwikkeling in Limburg vindt Philips voor enkele verifieerbare plaatsen, daar waar bevolking en communicanten bekend zijn, een percentage communicanten dat schommelt tussen 60 % en 75 % van de bevolking.¹⁴ In veel studies wordt grofweg het gemiddelde van deze twee percentages genomen en stelt men de communicanten voor als 2/3 van de bevolking. Vooralsnog laten we in het midden welke factor voor Staats-Valkenburg toepasbaar is. Zelfs als het aandeel van de mensen boven de 12 à 13 jaar in de bevolking exact bekend was, dan nog zou de omrekening moeilijkheden opleveren, daar diverse pastoors hun aantallen communican-

¹² Roebroeck, a.w., p. 49-50.

¹³ Mols, R., Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XVIIe au XVIIIe siècle, Gembloux, 1954.

¹⁴ Philips, a.w., p. 11.

ten vaak opgeven met de vermelding 'circiter' (ongeveer). Men ziet dan ook vaak afgeronde getallen in hun opgaven.

Voor de jaren 1705, 1722 en 1725 zijn visitatieverslagen voor onze plaatsen te vinden in het Bisschoppelijk Archief van Roermond.¹⁵ Slechts voor het jaar 1722 zijn de plaatsen vrijwel volledig, reden waarom dit jaar als uitgangspunt werd gebruikt.

Tabel 1: Aantallen communicanten volgens visitatieverslagen¹⁶

plaats	1705	1722	1725
Amby	150	162	160
Beek	1200	1160	1200
Bemelen		100	
Berg		60	
Borgharen	98	117	200
Bunde	160	200	
Eijsden		535	
Geulle	340	339	
Heerlen	2000	2150	2200
Houthem		260	270
Hulsberg		430	480
Itteren	160	187	200
Klimmen	400	425	430
Meerssen	900	1000	1000
Nieuwenhagen		geen zelfstandige parochie	
Schimmert	370	453	453
Ulestraten		is parochie Meerssen	
Valkenburg	300	250	250
Voerendaal	700	870	

Het totaal aantal communicanten in 1722 (=8698) kan, zoals reeds gezegd, opgevat worden als 60 % of als 75 % van de totale bevolking, hetgeen leidt tot bevolkingsaantallen van respectievelijk 14.497 of 11.597. Deze aantallen moeten nog aangevuld worden met de aan-

¹⁵ RAM, Bisschoppelijk Archief, port. 76.

¹⁶ De aantallen van Bemelen en Berg in 1722 en Meerssen en Schimmert voor 1725 zijn uit Philips, a.w., p. 27. Eijsden is ingevuld door interpolatie. Het aantal communicanten dat voor Amby in 1725 wordt opgegeven is 60. Gezien het aantal van de vorige jaren is dit waarschijnlijk een vergissing; er is dan ook 160 van gemaakt.

tallen 'haeretici' voor dat jaar, te weten 277, en dan blijkt de bevolking van Staats-Valkenburg in 1722 te schommelen tussen 11.874 en 14.774.

Een nadere precisering is wellicht toch mogelijk. Bij een analyse van de telling van 1796 blijkt de groep inwoners van 12 jaar en jonger 33 % van de totale bevolking te vormen. Passen we dit gegeven toe op de communicantencijfers van 1722 — een projectie die als zodanig overigens zijn kwalijke kanten heeft! — dan vindt men een bevolking van 12.982 katholieken. Aangevuld met andersdenkenden telt de bevolking in 1722 dan 13.259 zielen. Dit aantal nu hanteren we in eerste instantie als het meest aannemelijk.

Naast deze aantallen inwoners op grond van communicantencijfers beschikken we over bevolkingscijfers uit de Franse tijd. Deze tellingen werden gekenmerkt door een gebrek aan nauwkeurigheid; de plaatselijke tellers blijken grotendeels naar eigen inzicht te werk te zijn gegaan. Daarbij komt nog dat de plaatselijke autoriteiten overspoeld werden met opdrachten om kwantitatieve gegevens over hun plaatsen te leveren, hetgeen leidde tot inaccurate opgaven. De telling van 1796¹⁷ totaliseert voor de hier bestudeerde plaatsen een inwonertal van 18.615, terwijl in 1799¹⁸ de bevolking op slechts 16.705 wordt bepaald. De vraag rijst nu of beide cijfers juist zijn. Van de ene kant is het verschil moeilijk te verklaren op grond van een normale demografische ontwikkeling. Voor nagenoeg het hele tegenwoordige Nederland wordt er immers een geleidelijke groei van de bevolking vastgesteld gedurende de Franse tijd¹⁹; eenzelfde beeld vertonen de bijna aan Overmaze grenzende kantons Mechelen aan de Maas en Millen in het tegenwoordige België.²⁰ Op grond van dit vergelijkingsmateriaal en gezien de aansluiting op 1815²¹ zou het bevolkingsaantal van 1799 het meest aannemelijk zijn.

Toch zijn er ook overwegingen die een sterke stijging van de bevolking in de jaren vóór 1796 en een daling daarna aannemelijk maken. Tussen 1770 en 1795 is er een hausse in de textielindustrie die een de-

¹⁷ RAM, FA, 1030-1062.

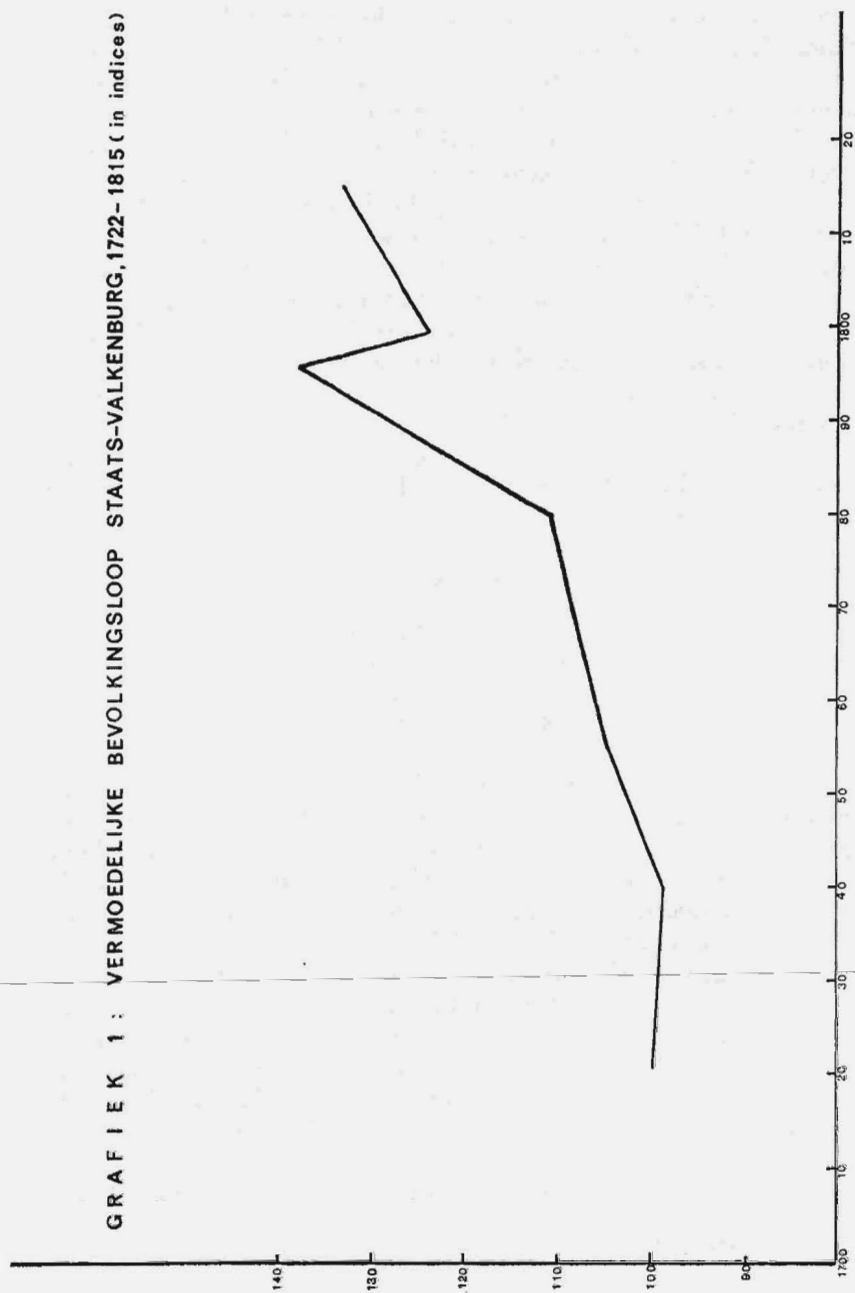
¹⁸ RAM, FA, 1065.

¹⁹ Overvoorde, J. C., *Geschiedkundige Atlas van Nederland. De Rechterlijke In-deeling na 1795, 's-Gravenhage, 1915*, p. 224.

²⁰ Het betreft hier twee ongepubliceerde licentiaatsverhandelingen aan de Universiteit van Leuven van de hand van M. Mullens en L. Hendrikx. Ze zijn aanwezig op het RAM.

²¹ Overvoorde, a.w., bijlage I.

GRAFIEK 1 : VERMOEDELIJKE BEVOLKINGSLOOP STAATS-VALKENBURG, 1722-1815 (in indices)

mografische expansie kan verklaren. Bovendien volgt daarop een economische recessie die rond 1815 zelfs leidt tot een ten gronde gaan van de textielindustrie. Zo gezien is een forse bevolkingsgroei aannemelijker in de periode vóór 1796 dan in de Franse tijd. Een tweede mogelijke verklaring voor de bevolkingsdaling tussen 1796 en 1799 is de vlucht van jongens die onder de conscriptiewet van 1798 vielen en die naar de Bataafse Republiek trokken of naar het aangrenzende Rijnland, dat pas in 1801 werd ingelijfd. De bevolking zou met ruim 10 % gedaald zijn. Bezien we een telling uit 1788 van het dorp Geulle²² dan blijkt daar het aantal 'nostri extra parochiam' 13 % van de bevolking te bedragen. Het is dus ook mogelijk dat in 1796 de inwoners van een plaats, die wegens militaire dienst, werkzaamheden of reizen niet aanwezig waren, geteld zijn en dat deze procedure in 1799 niet gevolgd is.

Onder verwijzing naar de eerste mogelijkheid gaan we er hier toch van uit dat beide tellingen juist zijn. Daarmee zijn dan de volgende bevolkingscijfers bekend.

Tabel 2: Bevolking Staats-Valkenburg

1722	13.259
1796	18.615
1799	16.705
1815	17.976

De tijdsspanne tussen 1722 en 1796 is te groot om door middel van interpolatie een geleidelijke stijging te suggereren. Vooral in de demografische structuur van het Ancien Régime kwamen plotselinge schommelingen door misoogsten, oorlogen en epidemieën regelmatig voor; een reducering van de bevolking met één derde was daarbij geen uitzondering.²³ Teneinde de bijna 75 jaar, waarover geen gegevens zijn, toch te achterhalen, wordt in eerste instantie gebruik gemaakt van het geboortecijfer. Een bevolking heeft — althans voor niet te korte periodes — de neiging om een vaste verhouding tussen het aantal geboorten en het bevolkingsaantal te hebben. Deze verhouding wordt uitgedrukt in het geboortepromillage, het aantal geboorten per 1000 inwoners. Voor de 17de en 18de eeuw schat Van der

²² Catalogus domorum, familiarum et personarum parochiae de Geulle, 1 januari 1788.

²³ Goubert, a.w., p. 45 e.v.

Woude dit op 35 ‰, waarbij hij aantekent dat dit in periodes van economische en demografische expansie kan stijgen tot 40 ‰, in tijden van depressie echter zakt tot 30 ‰.²⁴ De Kok vermeldt voor Limburg een geboortecijfer van 30.1 voor de periode 1840-49 en van 31.9 in 1890-99.²⁵

Aangezien de economische situatie voor Staats-Valkenburg in de 18de eeuw weinig rooskleurig was, gezien het vergelijkingsmateriaal voor de 19de eeuw en rekening houdende met het geboortecijfer in Luik²⁶, komt men ertoe het geboortecijfer voor Staats-Valkenburg te stellen op 31 à 36 ‰. Aangezien we voor een groot gedeelte van de 18de eeuw over de aantallen gedoopten (wat vrijwel gelijk is aan het aantal geboorten) van het gebied beschikken, kunnen we op grond hiervan de bevolking berekenen. Teneinde conjuncturele invloeden zo veel mogelijk te vermijden, wordt voor elk jaar genomen een periode van 10 daar om heen liggende jaren en het zo gevonden aantal geboorten door tien gedeeld. Itteren en Schimmert dienen hier geschat voor de jaren rond 1722, daar er voor deze plaatsen rond dat jaar geen geboorte-opgaven zijn. Voor 1780-84 is ook Geulle geïnterpoleerd. Uit de berekening volgt tabel 3.

Tabel 3:

Bevolking Staats-Valkenburg op grond van verschillende geboorte ‰

jaar	geboortes	31	32	33	34	35	36
1722	462.5	14.919	14.453	14.015	13.603	13.214	12.847
1740	458.6	14.794	14.331	13.909	13.500	13.114	12.739
1755	484.3	15.623	15.134	14.667	14.235	13.829	13.453
1770	504.2	16.265	15.756	15.273	14.834	14.400	14.005
1780	512.0	16.516	16.000	15.515	15.059	14.629	14.222

Teneinde een keuze voor een geboortecijfer te maken, kan men gebruik maken van het bevolkingscijfer dat verkregen werd met behulp van de communicantencijfers. De daarbij gevonden bevolkingscijfers leiden tot de volgende geboortecijfers.

²⁴ Van der Woude, a.w., p. 167.

²⁵ De Kok, Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, Assen, 1964.

²⁶ Hélin, E., La démographie de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles, Bruxelles, 1963. De diverse parochies in en rond Luik hebben een sterk variërend geboortecijfer dat schommelt rond de 30‰.

Tabel 4:
Geboortecijfers behorend bij communicanten-percentages, 1722

communicanten	75 0/0	67 0/0	60 0/0
bevolking	11.597	12.982	14.497 (alleen katholieken)
geboortes		— 462.5 —	
geboorte ‰	39.9	35.6	31.9

Kiest men nu voor een geboortecijfer van 31 ‰ dan zou het aandeel van de communicanten in de bevolking nog minder zijn als 60 ‰, hetgeen zeer onaannemelijk is. Het andere uiterste (communicanten als 75 ‰) leidt tot een buitensporig hoog geboortecijfer. Alle gegevens combinerend, komt men er daarom toe het geboortecijfer te bepalen op ± 35 ‰ en de communicanten dus te zien als ± 66 ‰ van de bevolking. Dit resulteert in een bevolkingscijfer van ± 13.214 voor het jaar 1722. Aangezien de visitatieverslagen en de DTB-gegevens van de katholieke kerk onderzocht zijn, hebben de cijfers slechts betekenis voor het katholieke deel van de bevolking. Philips' bewering dat andersdenken in deze streken 2 à 3 ‰ van de bevolking innamen²⁷, wordt bevestigd door de gegevens uit 1722. Toen telde men 277 haeretici op 13.214 inwoners, hetgeen neerkomt op 2.1 ‰. Als men ook deze overweging nog verwerkt, verkrijgt men de volgende bevolkingscijfers voor Staats-Valkenburg in de 18de eeuw:

Tabel 5: Bevolkingsontwikkeling Staats-Valkenburg, 1722-1815

jaar	katholieken	totaal (kath. + 2 ‰)	index
1722	13.214	13.478	100
1740	13.114	13.376	99
1755	13.829	14.105	105
1770	14.400	14.688	109
1780	14.629	14.921	111
1796		18.615	138
1799		16.705	124
1815		17.976	133

²⁷ Philips, a.w., p. 11.

Wellicht ten overvloede zij er nogmaals op gewezen dat de schijnbare nauwkeurigheid van deze getallen illusoir is; ze zijn slechts benaderingen.

Nu meerdere bevolkingscijfers bekend zijn, lijkt het goed nog even stil te staan bij de uitkomsten van de tellingen uit de Franse tijd. Indien de telling van 1796 als onbetrouwbaar wordt beschouwd (en dus niet mee verwerkt) dan zou de ontwikkeling van de bevolking meer geleidelijk verlopen (zie ook grafiek I). Handhaaft men de telling van 1796 dan ziet men na de rampjaren van 1770-75 een sterke stijging, resulterend in een bevolkingspiek van 1796. Bij de al eerder genoemde punten, die spreken ten voordele van handhaving van het cijfer van 1796, kunnen we er nu nog een voegen. Voor Hoensbroek berekent Philips tussen 1760 en 1796 een bevolkingsvermeerdering van 35 0/0.²⁸ De toename in Staats-Valkenburg tussen 1755 en 1796 met 32 0/0 wint hierdoor aan aannemelijkheid.

In vergelijking met de rest van de Republiek is de bevolkingsgroei in Staats-Valkenburg opvallend groot. De geschatte populatie van de gehele republiek steeg tussen 1700 en 1795 in indexcijfers namelijk van 100 tot 109.²⁹ De snellere stijging in het Land van Valkenburg is echter niet verwonderlijk aangezien in het westen van het land een ofwel stabiele ofwel dalende bevolking wordt gesignaleerd in de 18de eeuw.³⁰ Uit de tot nog toe onderzochte Nederlandse regio's zijn de volgende vier verschillende demografische patronen af te leiden³¹:

- het Zuiderzeegebied in Noord-Holland en de kuststreken van Friesland en Overijssel met een sterke bevolkingsdaling, voornamelijk in de eerste helft van de 18de eeuw;
- de zandgrondgebieden van Friesland, Salland en de Veluwe met een gestage, weinig spectaculaire groei;
- een uitzonderlijk grote groei in Twente tussen 1675 en 1748;
- de Meierij, gekenmerkt door een sterke teruggang tijdens de Tachtigjarige oorlog gevolgd door een geleidelijk herstel, vooral in de 17de eeuw.

In deze kontekst lijkt Staats-Valkenburg zich aan te sluiten bij Friesland, Salland en de Veluwe. Een bevolkingsstijging in de 18de eeuw is overigens volgens Slicher van Bath een algemeen verschijnsel als

²⁸ Idem, p. 26.

²⁹ Slicher van Bath, *De demografische ontwikkeling, a.w.*, p. 317. Absoluut van ongeveer 1.900.000 tot 2.078.000.

³⁰ Van der Woude, *a.w.*, p. 272.

³¹ Slicher van Bath, *De demografische ontwikkeling, a.w.*, p. 322-323.

gevolg van de geboorte-overschotten, ontstaan door de daling van het sterftecijfer. Waarschijnlijk kwam dit door een verminderde zuigelingensterfte en het minder hevig optreden van epidemieën. Toch blijkt de hier vastgestelde gestage bevolkingsgroei in de Limburgse historiografie een nieuw inzicht. Jappe Alberts neemt nog aan dat de omvang van de bevolking niet noemenswaard veranderde in de 18de eeuw.³² Ook Philips' recente studie verkreeg andere resultaten. Voor Zuid-Limburg zag hij de 18de eeuw demografisch als een periode van stagnatie en aarzelend herstel, waarbij de bevolkingsgroei lager was dan elders in de Nederlanden.³³ Nu ook DTB-cijfers bij het onderzoek betrokken zijn, lijkt deze voorstelling van zaken te somber en komt men ertoe de bevolkingstoename aanzienlijk te noemen, alhoewel er inderdaad aan het begin van de eeuw een lichte daling optreedt.

4. De ontwikkeling op langere termijn

4.1. DE GEBOORTE

Teneinde de ontwikkeling van het aantal geboorten voor Staats-Valkenburg over de hele periode na te gaan, is hier met een steekproef gewerkt. Alleen die plaatsen zijn verwerkt waarvan de doopboeken over de periode 1715-85 volledig waren, te weten Amby, Berg, Bunde, Heerlen, Houthem, Hulsberg, Klimmen en Meerssen. Deze plaatsen liggen geografisch gezien verspreid over het hele gebied en vertegenwoordigen ongeveer 60 % van de totale bevolking. Op grond hiervan menen we te kunnen spreken van een representatieve steekproef. Omgerekend in indices, om vergelijking mogelijk te maken, zien we dan de volgende ontwikkeling:

Tabel 6: *Dopen Staats-Valkenburg in indices*

(index 100 = gem. 1715-84)	
1715-19 = 99	1750-54 = 101
1720-24 = 94	1755-59 = 106
1725-29 = 93	1760-64 = 100
1730-34 = 88	1765-69 = 111
1735-39 = 89	1770-74 = 111
1740-44 = 95	1775-79 = 104
1745-49 = 97	1780-84 = 112

³² Alberts, W. Jappe, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, II, Assen, 1974, p. 146.

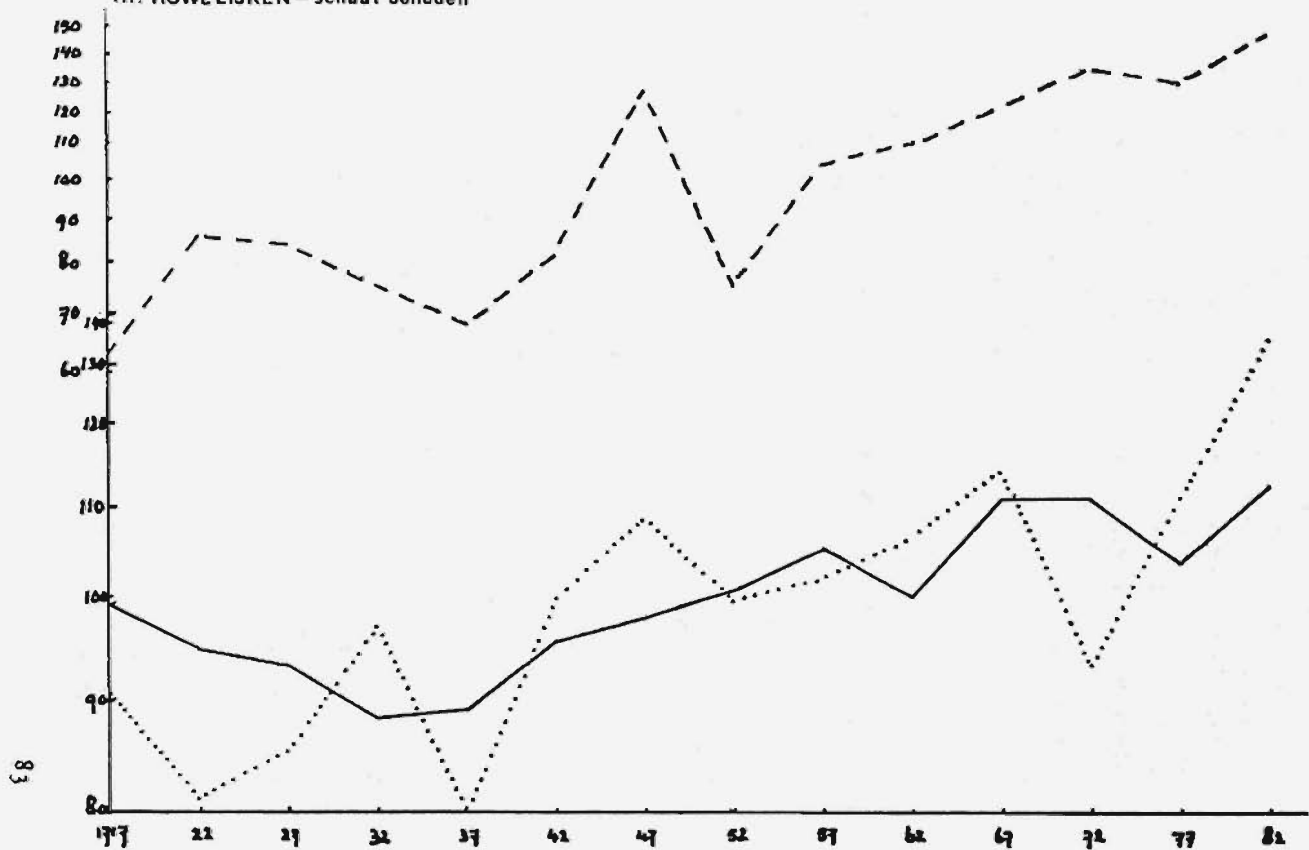
³³ Philips, a.w., p. 46.

GRAFIEK II, III en IV: GEBORTEN, HUWELIJKEN en STERFTEN in STAATS-VALKENBURG (In indices, semi-log. schaal)

— GEBORTEN—schaal beneden

- - - STERFTEN—schaal boven

..... HUWELIJKEN—schaal beneden

Het beeld dat door deze cijfers wordt opgeroepen (zie ook grafiek II) duidt op een daling in het aantal geboorten tot ongeveer 1735. Hierna treedt een herstel in en wel in die mate dat rond 1750 weer eenzelfde aantal geboorten geteld wordt als in 1715. Met twee kennelijk korte conjuncturele inzinkingen rond 1757 en 1777 stijgt het aantal geboorten dan verder. In het Noorderkwartier bleek de daling in het aantal geboorten door te zetten tot 1750.³⁴ Staats-Valkenburg herstelt zich dus sneller, waardoor de relatief grote bevolkingstoename over de hele eeuw gedeeltelijk verklaard wordt. Ook een vergelijking met Luik is interessant. Dit gebied had namelijk vrijwel dezelfde landbouwstructuur en bovendien was door de huisindustrie Overmaze sterk gebonden aan de textielcentra in het Luikse. De stad Luik nu en omliggende parochies vertonen inderdaad ook een laag aantal geboorten tussen 1720 en 1749. Ook de gesignaleerde jaren van hoge geboortecijfers, 1750-59 en 1780-89, vindt men hier terug. Een merkwaardig verschil doet zich voor in de periode 1760-79 die Hélin voor Luik een tijd van weinig geboorten noemt. Staats-Valkenburg gaat hierin slechts mee in de eerste vijf en de laatste vijf jaren van de periode, terwijl men in de jaren van 1765-74 hoge geboortecijfers heeft. De crisis rond 1770 heeft het Luikse gebied kennelijk harder getroffen dan het Land van Valkenburg, Staatse partage.³⁵

4.2. DE MORTALITEIT

Voor de ontwikkeling op demografisch gebied tijdens het Ancien Régime is de grafiek van de sterfte belangrijker dan die van de geboorten. De curves van de geboorten vertonen in deze tijd een rustiger verloop dan de sterfte. De veelvuldige hongersnoden, epidemieën en oorlogen hadden vaak ingrijpende gevolgen voor de grafiek van de sterfgevallen en dus voor de bevolkingsontwikkeling. De zuigelingen- en kindersterfte heeft ook grote invloed gehad op de quota der gestorvenen. Mede in verband hiermee merkt Van der Woude op, dat gezien op langere termijn de eerste helft van de 18de eeuw gekenmerkt wordt door grote sterfte-overschotten; dit in tegenstelling met de tweede helft zeventiende eeuw, maar ook met de tweede helft achttiende eeuw.³⁶ In tabel 7 zijn de sterftcijfers weergegeven.

³⁴ Van der Woude, a.w., p. 784.

³⁵ Zie Hélin, a.w., p. 179.

³⁶ Van der Woude, a.w., p. 198.

Tabel 7: Sterfte Staats-Valkenburg in indices

(index 100 = gem. 1715-84)

1715-19 = 62	1750-54 = 74
1720-24 = 86	1755-59 = 103
1725-29 = 85	1760-64 = 110
1730-34 = 74	1765-69 = 121
1735-39 = 69	1770-74 = 133
1740-44 = 81	1775-79 = 129
1745-49 = 126	1780-84 = 146

Deze tabel is samengesteld op grond van dezelfde steekproef als bij de geboorten en correspondeert met grafiek III. De grafiek toont na een aanvankelijke lichte daling een vrij snelle en gestage stijging met een opvallende piek in de periode 1745-49 (Oostenrijkse Successieoorlog!) en een opmerkelijke achteruitgang van het aantal sterftegevallen in de periode 1750-54. Overigens ziet men vaker na een grote sterfte, waarbij immers de zwakkeren in de samenleving als eersten bezwijken, een sterke daling in het aantal sterftegevallen. De lage cijfers voor de periode 1750-54 zijn dus waarschijnlijk een indirect gevolg van de hoge cijfers in de vijf jaren ervoor.

De sterke stijging van de sterftcijfers mag een vingerwijzing heten voor de structureel slechter wordende toestand in het gebied, temeer daar, zoals reeds werd opgemerkt, over het algemeen het sterfteniveau daalde. Bovendien lijkt Van der Woude's constatering over verminderde kindersterfte althans voor Staats-Valkenburg niet op te gaan.

4.3. DE VERHOUDING STERFTE-GEBOORTE

De hierboven besproken grafieken gaven reeds een indicatie voor het relatief sneller stijgen van de sterfte dan de geboorten, respectievelijk 84 en 24 indexpunten. Toch ziet men voor de hele eeuw nog geboorteoverschotten, in tegenstelling tot Rotterdam waar gedurende de hele 18de eeuw sterfte-overschotten zijn.³⁷ Uit de geboorte-overschotten zou de veranderde verhouding tussen overlijdens en geboorten moeten blijken. De overschotten zouden in de loop van de eeuw kleiner moeten worden en de bevolking — waarbij de migratie even uit het oog wordt verloren — langzamer stijgen. Weer is gebruik gemaakt van de

³⁷ Mentink en Van der Woude, a.w., p. 67, tabel III.22.

steekproef over de acht genoemde plaatsen bij het samenstellen van onderstaande tabel.

Tabel 8: Geboorte-overschotten van acht plaatsen Staats-Valkenburg

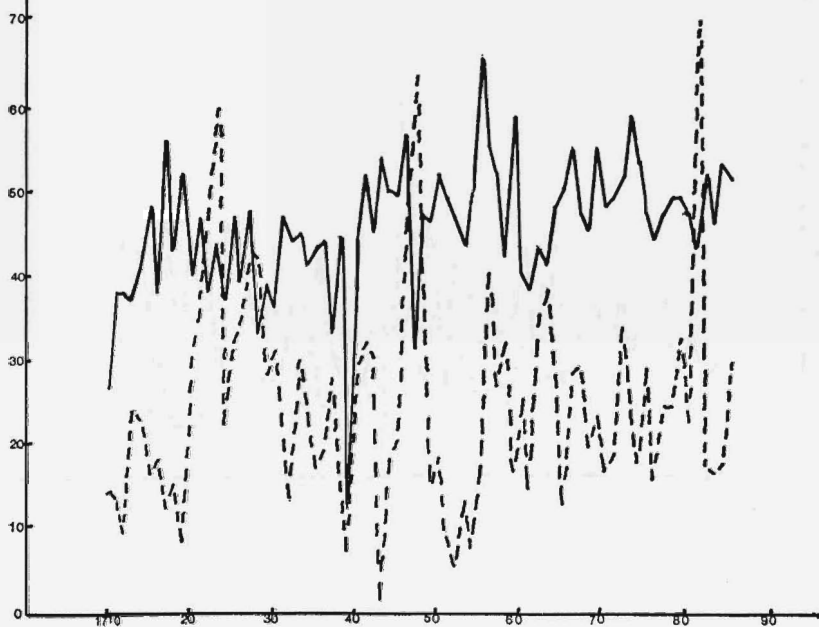
jaar	absoluut	index (100 = 608.5)
1715-19	857	141
1720-24	624	103
1725-29	616	101
1730-34	628	103
1735-39	674	111
1740-44	678	111
1745-49	395	65
1750-54	790	130
1755-59	665	109
1760-64	542	89
1765-69	611	100
1770-74	533	88
1775-79	455	75
1780-84	451	74

Inderdaad toont deze tabel een duidelijk trendmatig kleiner worden van het geboorte-overschot. Het lage geboorte-overschot in de periode 1745-49 valt op; weer is dit te verklaren uit de sterftepiek die vastgesteld werd in de voorgaande paragraaf. Over het algemeen blijft de bevolking stijgen, maar met een steeds kleiner aantal mensen.

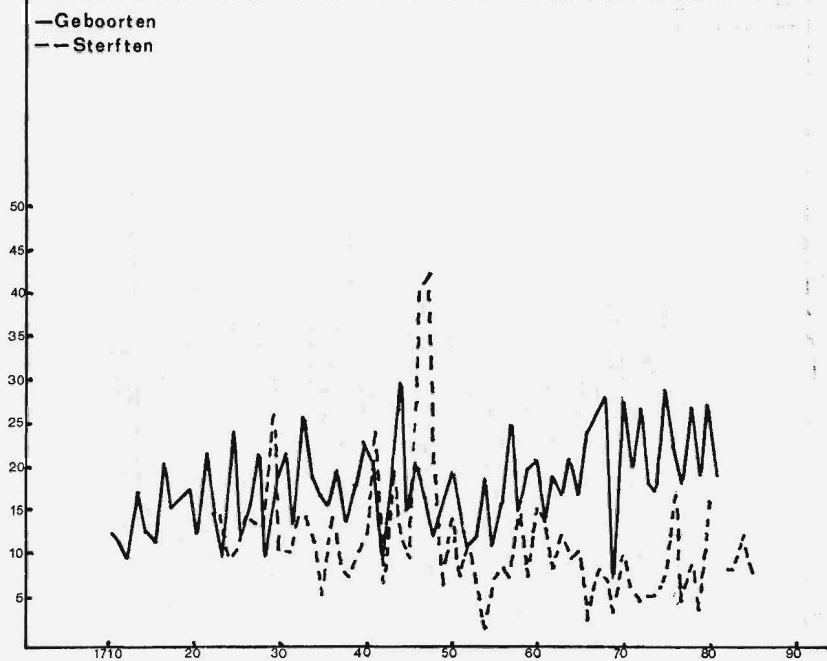
We stuiten hier overigens op een belangrijk gegeven; ruim de helft van de plaatsen, in inwoners gesproken, totaliseert tussen 1715 en 1784 een geboorte-overschot van 8519 inwoners. Ondanks het beperkte aantal plaatsen en de kortere periode zou dit overschot, alleen al uitgaande van de bevolking van 1722, geleid moeten hebben tot een bevolking van ruim 22.000 eind achttiende eeuw. De veronderstelling lijkt gerechtvaardigd dat, gegeven alle data, Staats-Valkenburg op deze wijze zou komen op een inwonertal van ongeveer 26.000 rond 1800. De situatie doet zich dus voor dat er eind 18de eeuw een 'missing population' is van rond 9000 inwoners. Als verklaring hiervoor zou in de eerste plaats kunnen gelden dat de telling van 1796 niet betrouwbaar is. Dan zou echter één derde van de bevolking zich aan de telling hebben moeten onttrekken teneinde belasting of conscriptie te ontduiken. Een dergelijk groot aantal lijkt onwaarschijnlijk. Een andere mogelijkheid is de bevolkingcijfers begin 18de eeuw lager te

Grafiek VI: Geboorten en Sterften te Meerssen (modern dem. patroon, absoluut)

— Geboorten
- - - Sterften

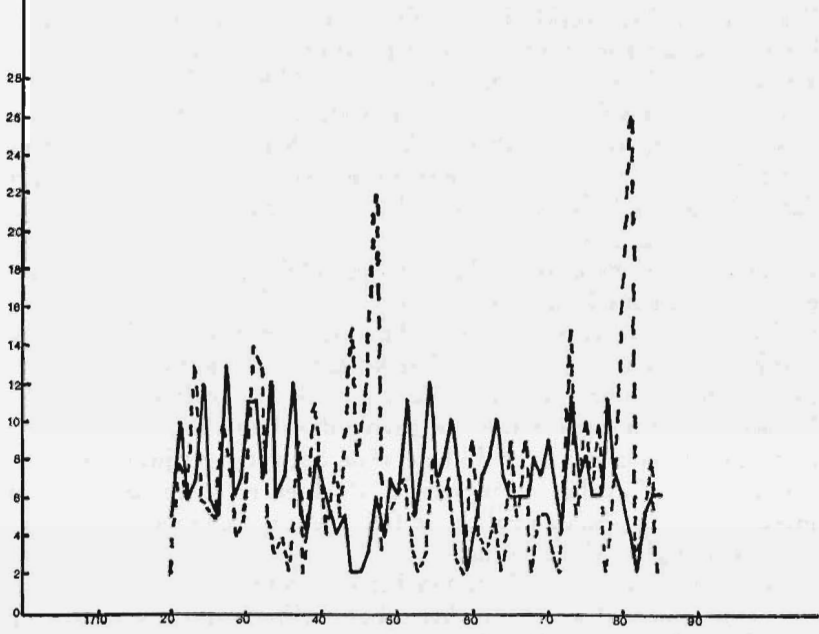

Grafiek VII: Geboorten en Sterften te Geulle (overgangspatroon, absoluut)

Grafiek VIII: Geboorten en Sterften te Iltaren (oud dem. patroon, absoluut)

— Geboorten
- - - Sterften

stellen. Dit zou echter in tegenspraak zijn met de bevindingen bij het geboortecijfer en de communicantencijfers. Maar zelfs als de bevolking van 1722 minder groot was en de telling van 1796 te laag, dan nog zou hiermee het ontbrekende deel van de bevolking niet helemaal verklaard kunnen worden.

Een aannemelijker verklaring wordt gevonden in de migratie. Kennelijk heeft emigratie op grote schaal plaatsgevonden uit het Land van Valkenburg, Staatse partage. De aannemelijkheid hiervan is des te groter daar migratie in de toenmalige Nederlanden niet ongebruikelijk was.³⁸ Mentink en Van der Woude vermelden reeds dat kennis omtrent de migratie, die volgens hen grotere vormen heeft aangenomen dan men gemakshalve wel eens wil doen voorkomen, een belangrijk demografisch gegeven is.³⁹

Helaas kan, gezien het ontbreken van secundaire tellingen tussen 1722 en 1796, niet nauwkeurig vastgesteld worden of deze emigratie uit het gebied een verschijnsel was dat gedurende de gehele achttiende eeuw voorkwam of dat er een of meerdere korte periodes geweest zijn waarin dit fenomeen zich voordeed. Voor grafiek I over de vermoedelijke bevolkingsloop heeft dit alles tot gevolg dat deze alleen betrouwbaar is, als zou blijken dat over de hele 18de eeuw een vrijwel gelijk gedeelte van de bevolking emigreerde. Mochten er korte periodes van grote emigratie zijn, dan zal de grafiek sneller stijgen met net in deze periodes een plotselinge daling.

Hier komen ook de gevolgen aan het licht van de methodische fout die geïntroduceerd werd door het geboortecijfer van de hele eeuw op eenzelfde niveau te stellen. Kennelijk hebben zich tussen 1722 en de Franse tijd schommelingen voorgedaan die ons ontgaan zijn door het gebruik van eenzelfde geboortecijfer. Voor minstens een deel van deze periode moet de bevolking groter zijn geweest dan in paragraaf 3 is aangegeven en het doopcijfer dus lager zijn geweest dan verondersteld werd.

4.4. DE HUWELIJKEN

Ook voor het verkennen van de loop der huwelijken is weer een steekproef genomen van die plaatsen waar de huwelijksregisters volledig waren. In dit geval waren dit de plaatsen Amby, Berg, Geulle,

³⁸ Slicher van Bath, *De demografische ontwikkeling*, a.w., p. 316.

³⁹ Mentink en Van der Woude, a.w., p. 10.

Heerlen, Houthem, Hulsberg, Klimmen en Valkenburg. Weer werden de indices berekend van de vijfjaarlijkse periodes, waarbij het gemiddelde aantal huwelijken over de hele periode op 100 werd gesteld. Grafiek IV, die met deze indices correspondeert, leert dat het aantal

Tabel 9: Huwelijken Staats-Valkenburg in indices

1715-19 = 91	1750-54 = 100
1720-24 = 81	1755-59 = 102
1725-29 = 84	1760-64 = 106
1730-34 = 97	1765-69 = 113
1735-39 = 80	1770-74 = 93
1740-44 = 100	1775-79 = 111
1745-49 = 108	1780-84 = 135

huwelijken voor deze streek in de 18e eeuw langzaam steeg met twee kleine inzinkingen in de periode 1735-39 en 1770-74. Vanaf 1775 lijkt de stijging sneller te gaan verlopen. In vergelijking met de grafiek van de dopen zien we een opmerkelijk gelijk gedrag. In tegenstelling tot de sterfte mag men beide verschijnselen dan ook zien als min of meer bewuste reacties op de economische omstandigheden. De hongerejaren 1739-40 en 1771 zijn dan ook duidelijk te bespeuren.

Een verdere analyse van de huwelijksgewoonten in het onderzoeksgebied zou zeer interessant zijn. In een maatschappij waar de aantallen geboorten en sterften zo dicht bij elkaar lagen als tijdens het Ancien Régime, kunnen kleine wijzigingen hierin van groot belang zijn. Zo is de huwelijksleeftijd van de vrouw, die bepalend mag worden geacht voor de duur van haar vruchtbare periode, van groot belang voor het kindertal. Een verlaging van de gemiddelde huwelijksleeftijd met één jaar kan een demografische verschuiving betekenen. Verder is in een door rampen gekenmerkte samenleving van belang of en tot welke leeftijd men voor de tweede keer trouwde. Ondanks het duidelijk aanwezige belang van een dergelijk onderzoek leveren de DTB-registers geen inlichtingen omtrent de leeftijd of burgerlijke staat bij de huwelijksakte. De mogelijkheid bestaat overigens dat, zoals reeds eerder werd opgemerkt, in de verschillende parochie-archieven de originele doop-, trouw- en begraafboeken aanwezig zijn met de hier gevraagde informatie.

4.5. DE VERHOUDING HUWELIJKEN-GEBOORTEN

In zijn studie over Beauvais et le Beauvaisis ontwikkelt Goubert een methode om het gemiddelde aantal kinderen per huwelijk te berekenen.⁴⁰ Over een niet te korte periode verzamelt hij de aantallen dopen, deelt deze door de aantallen huwelijken en vindt zo deze coëfficiënt. In het Noorderkwartier blijken de katholieken, op deze manier berekend, een kindertal van rond 3.5 te hebben.⁴¹ De katholieke populatie van Rotterdam heeft voor de 18de eeuw ongeveer 3 kinderen per gezin.⁴² Voor ons gedeelte van de Landen van Overmaas vinden we een gemiddeld kindertal van 4.3. Aangezien we reeds zagen dat de bevolking van Staats-Valkenburg sneller steeg dan in het westen van het land, mag het verschil niet verwonderlijk heten.

Er dienen nog twee opmerkingen gemaakt te worden bij het aldus verkregen kindertal. Allereerst zal de factor emigratie het kindertal naar beneden hebben beïnvloed. Vaak zullen het immers de pasgetrouwen zijn die in welvarender streken hun leven willen bouwen. In dat geval zijn hun huwelijken wel verwerkt, de uit het huwelijk geboren kinderen echter niet. Bovendien dient men voor ogen te houden, dat bovenvermelde getallen geboorten per huwelijk geven. Vele van de pasgeborenen zullen bezwijken gezien de grote zuigelingensterfte. De gezinsgrootte zal hierdoor kleiner zijn dan door het kindertal wordt gesuggereerd. Overigens is de term gezin voor deze tijd niet zonder meer bruikbaar, gezien het veelvuldig voorkomen van zogenaamde grootfamilies. In de paragraaf over de gemiddelde grootte van de huishoudens wordt hier nader op ingegaan.

4.6. DE ONWETTIGE GEBOORTEN

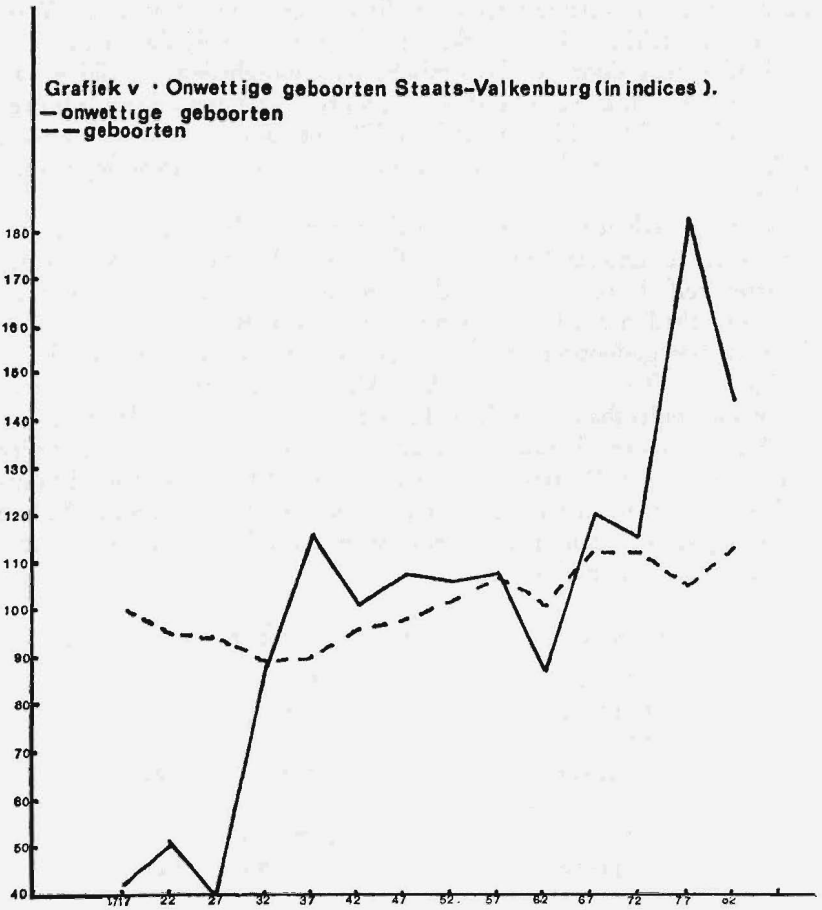
In de inleiding van dit stuk werd reeds gewezen op de belangrijke indicatie die het aantal onwettige geboorten kan geven voor de geestelijke en zedelijke toestand van de bevolking. Toch dient eerst de vraag beantwoord of in tijden van economische depressie en hongersnoden inderdaad de bevolking in een stemming van defaitisme de zedelijke normen verruimt en het aantal onwettige geboorten toeneemt. Voor Luik geldt dit alleen voor de tijd tot $\pm$ 1700. Daarna blijkt een 'crise alimentaire' geen 'crise moral' te bewerkstelligen en volgen

⁴⁰ Goubert, a.w., p. 36.

⁴¹ Van der Woude, a.w., p. 221.

⁴² Mentink en Van der Woude, a.w., p. 72.

Grafiek v · Onwettige geboorten Staats-Valkenburg (in indices).
 — onwettige geboorten
 - - - geboorten

de aantallen onwettige geboorten die der gewone geboorten.⁴³ Voor het voorechtelijk geslachtsverkeer heeft dit tot gevolg dat ook dit beïnvloed wordt door de economische omstandigheden. In tijden van slechte economische omstandigheden worden dus niet alleen de huwelijken uitgesteld en binnen het huwelijk het aantal geboorten minder, ook in de 'onwettige' sfeer wordt het gedrag van de bevolking veranderd.

Een aantal redenen maakt het trekken van conclusies uit het hier gepresenteerde materiaal moeilijk. Allereerst is het aantal onwettige geboorten zelfs in piekjaren van dit verschijnsel zo klein, dat toevallige omstandigheden het beeld kunnen vertekenen. Bovendien deden veel boeken met gedoopten twijfelen aan de waarde van de vermelding 'illigimus'. Te vaak bleken inktvlekken net het eerste gedeelte van dit woord onleesbaar te maken. Te denken geeft ook een plakkaat van de Staten Generaal d.d. 10 november 1784 voor het Overkwartier van Gelderland. De pastoors krijgen aangezegd de onwettigheid duidelijk te vermelden en niet middels 'eenig merk ofte teeken'.⁴⁴ Deze overwegingen leiden ertoe de gevonden aantallen onwettige geboorten als minima te beschouwen.

*Tabel 10: Onwettige geboorten Staats-Valkenburg in indices*⁴⁵

1715-19 = 42	1750-54 = 105
1720-24 = 50	1755-59 = 107
1725-29 = 40	1760-64 = 87
1730-34 = 87	1765-69 = 120
1735-39 = 115	1770-74 = 115
1740-44 = 100	1775-79 = 182
1745-49 = 107	1780-84 = 144

De ontwikkeling van het aantal onwettige geboorten (zie ook grafiek V) leert ons dat dit verschijnsel in de loop van de achttiende eeuw aan betekenis wint. Twee duidelijke periodes van snelle stijging zijn 1730-40 en 1775-79. Tussen 1735 en 1770 blijft het aantal vrijwel stabiel. Opvallend is verder de plotselinge daling in de periode 1760-64, die

⁴³ Ruwet, J., *Crises démographiques, problèmes économiques ou crise moral?*, in *Population*, 1954, p. 464.

⁴⁴ Plakkaat Staten Generaal, 10 november 1784, RAM.

⁴⁵ Weer is hier met een steekproef gewerkt. De plaatsen zijn Amby, Berg, Beek, Geulle, Heerlen, Houthem, Hulsberg, Klimmen, Valkenburg en Voerendaal. Om een indruk van de aantallen te geven: index 100 = 40.14.

meteen de enige overeenkomst vormt met de grafiek van de geboorten. Voor de rest van de periode vertonen de onwettige geboorten een eigen verloop. Eind 18de eeuw is het aantal onwettige geboorten verviervoudigd in vergelijking met de periode 1715-19. De normen zijn dus kennelijk verruimd, een constatering die geen verwondering wekt gezien de demoraliserende sociale en economische omstandigheden van het gebied. In tegenstelling tot het Luikse gebied blijkt in Staats-Valkenburg een economische crisis wel een morele crisis te veroorzaken.

5. De ontwikkeling per jaar

In zijn reeds genoemde studie geeft Goubert⁴⁶, zich beroepend op Meuvret⁴⁷, een uiteenzetting over de veranderende demografische structuur tijdens de 18de eeuw. Er is een overgang, zegt hij, van de structuur 'type ancien', gekenmerkt door 'grandes disettes' naar een nieuwe structuur met 'disettes larvées'. De oude structuur kende veel elkaar snel opvolgende crises, waarbij grote pieken in de sterftegrafieken en grote dalingen in de geboorten en huwelijken voorkwamen. Sterfte en geboorte houden elkaar normaal in evenwicht; tijdens crises is er vaak een sterfte-overschot. Na $\pm$ 1750 valt er dan een overgang te bespeuren naar een demografische ontwikkeling waarin de crises minder in aantal en zwakker in intensiteit worden. De doopen- en begraafcijfers gaan nu steeds verder uit elkaar lopen, zodat ze elkaar tenslotte niet of nauwelijks meer raken.

Deze overgang moet voor de inwoners van die streek een geweldige ervaring hebben betekend. Voor 1750 was het 'a bello, peste et fame, libera nos, Domine' een uiting van angst voor een directe bedreiging. Elke generatie had een of meerdere crises meegemaakt. Een doorsnede van de leeftijdsopbouw van een samenleving in die tijd zou duidelijk de leeftijdsgroepen laten zien, die door een calamiteit waren aange-tast. Het waren steeds de zwakste groepen, kinderen, bejaarden en kraamvrouwen, die in tijden van hongersnoden en ziektes als eersten de tol voor ondervoeding en ellende moesten betalen.

Een regelrechte verklaring voor deze overgang geeft Goubert niet. De complexiteit van het geheel maakt een volledig begrip vrijwel on-

⁴⁶ Goubert, a.w., 59-67.

⁴⁷ Meuvret, J., Les crises de substance et la démographie de la France d'ancien régime, in: Population I, 1946.

mogelijk. Wel blijken de grootste crises steeds samen te vallen met topjaren in de prijzen van graan. Produktieverbeterende methoden in de landbouw zullen dus ten dele als verklaring kunnen gelden, naast een betere hygiënische en medische zorg. Het keerpunt tussen de oude en nieuwe demografische structuur is regionaal verschillend. Waren de crises in Beauvais rond 1750 over hun hoogtepunt heen, in Luik nemen ze al in intensiteit en frequentie af vanaf $\pm$ 1700.⁴⁸

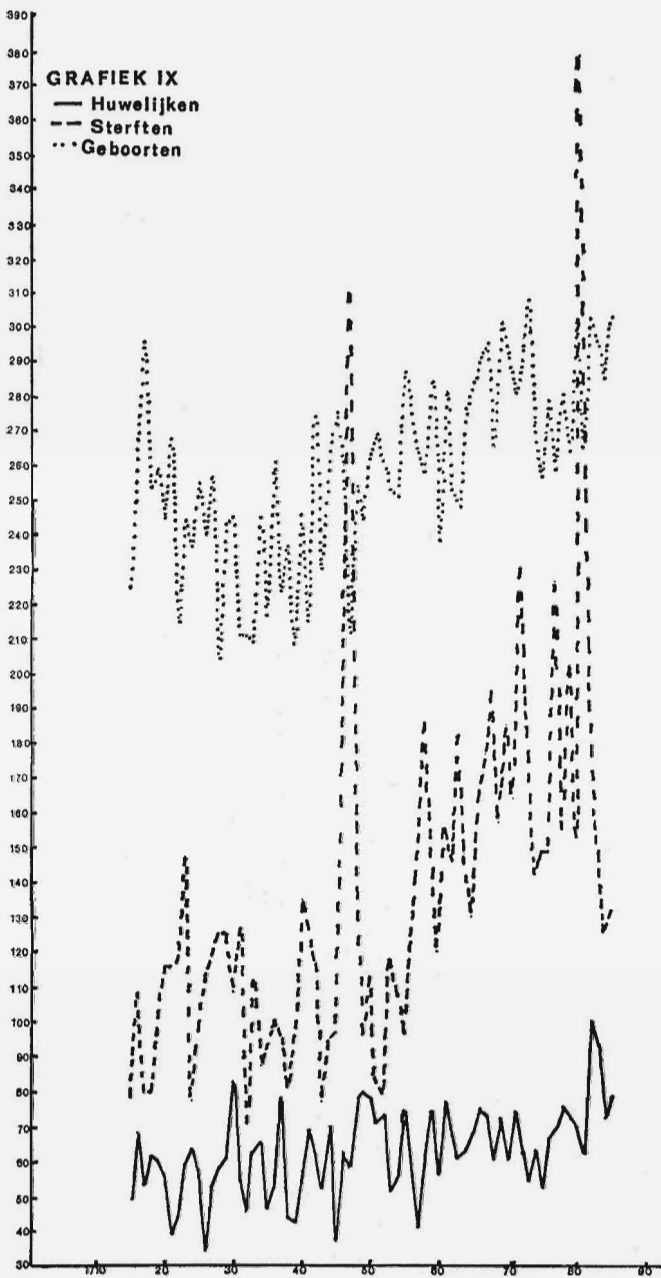
De grote aandacht, die hier besteed is aan Goubert's typering van de demografische structuur in de 18de eeuw, wordt verklaard door de ontwikkelingen in de plaatsen van Staats-Valkenburg. Een aantal plaatsen blijkt namelijk reeds vanaf het begin van de 18de eeuw een demografisch patroon te hebben, dat als modern gekarakteriseerd moet worden, te weten Berg, Voerendaal, Amby, Bunde, Heerlen, Houthem, Hulsberg, Klimmen en Meerssen. Al deze plaatsen hebben een sterftecurve die duidelijk onder het aantal geboorten blijft en hier slechts een enkele keer bij uitzonderlijke situaties door heen schiet. Deze plaatsen vertonen in dit opzicht verwantschap met het prinsbisdom Luik.

De plaats Geulle vormt een geval op zich. Deze lijkt geheel op Goubert's beeld van Beauvais. Duidelijk is hier ook zichtbaar dat tot 1750 de oude structuur aanwezig is, na 1750 de nieuwe. In deze plaats blijkt duidelijk dat de sterfte de voornaamste bepalende factor voor de bevolkingsontwikkeling was. Het geboorte-overschot neemt toe, voornamelijk omdat er minder mensen sterven.

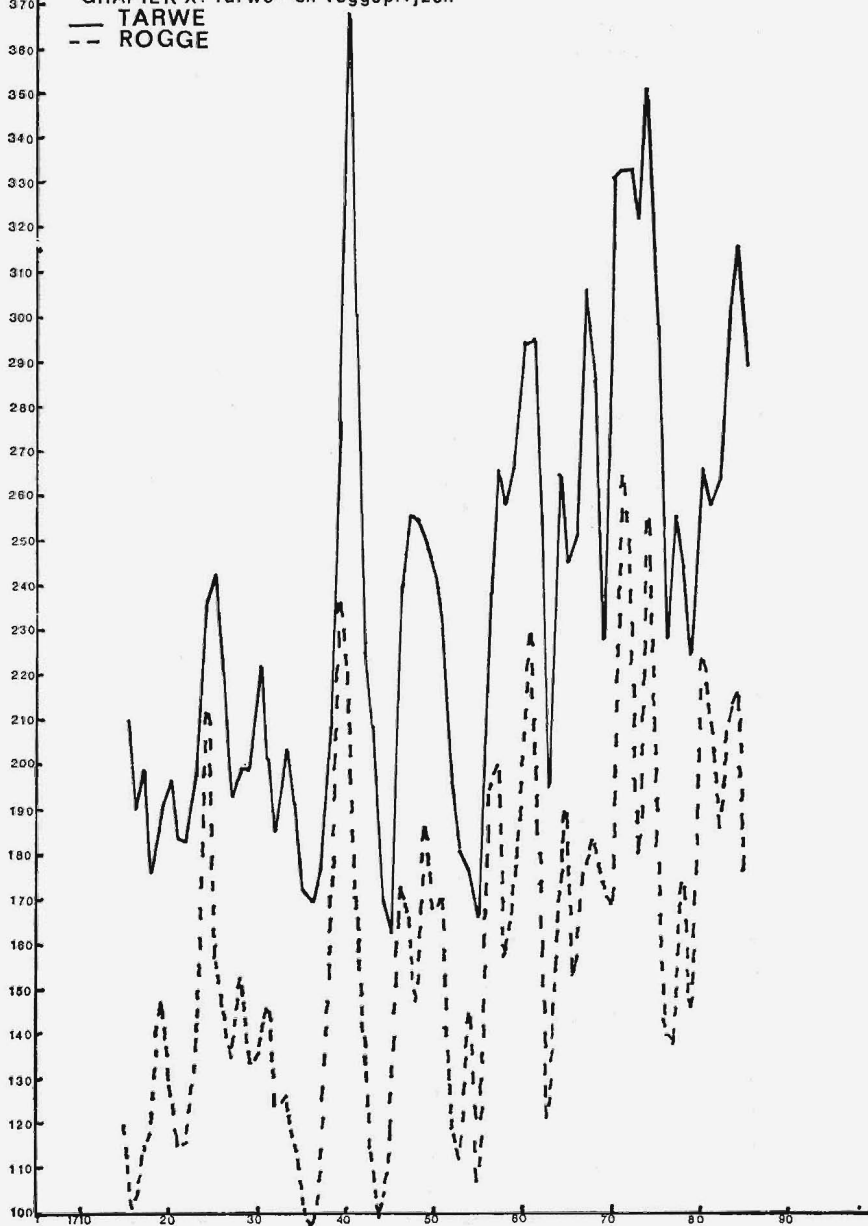
Tenslotte zijn er een aantal plaatsen waarvan de grafieken de geest van de oude tijd ademen, Itteren, Valkenburg, Borgharen, Schimmert, Bemelen en Eijsden.⁴⁹ In deze plaatsen zijn de sterftepieken frequenter en zorgen regelmatig voor een sterfte-overschot. In grafiek VI, VII en VIII zijn van de drie demografische patronen voorbeelden weergegeven. Dat deze verschillen tussen de plaatsen uitwerking heeft gehad op de gemoedsgesteldheid van de bevolking lijkt aannemelijk. Op grond van het nu bestudeerde materiaal is er geen bevredigende verklaring te geven voor de onderlinge verschillen tussen de plaatsen, noch territoriaal, noch sociaal, noch economisch, noch demografisch. In grafiek IX zijn dopen, huwelijken en overlijden weergegeven. Voor elke curve werden de waarden van die plaatsen, waarvan de respectieve gegevens volledig waren, samengegeld. Duidelijk blijkt bij een

⁴⁸ Ruwet, a.w., p. 462.

⁴⁹ Beek is achterwege gelaten daar hier de begraafcijfers ontbraken.

GRAFIEK X. Tarwe- en roggeprijsen

eerste vergelijking dat de huwelijken het minst aan schommelingen onderhevig waren. Het rustige beeld hiervan contrasteert scherp met de curve der begravenen. De dopen liggen tussen deze twee uitersten. De verklaring voor de verschillen is waarschijnlijk dat het trouwen bewust gebeurde, het beslissen over het krijgen van een kind gedeeltelijk bewust en het sterven een grootheid was die volledig in handen van de omstandigheden lag.

De doop- en begraafcijfers blijken elkaars tegenbeeld te gaan vormen op het moment dat de cijfers uitersten gaan bereiken. Een duidelijk voorbeeld zijn de jaren 1717, 1742, 1745, 1755 en 1776. In deze jaren zien we een hoog geboortecijfer begeleid door een laag sterfte-aantal. Het omgekeerde geval doet zich voor in 1722-23, 1739-40, 1747, 1770-72 en 1781-82. De grote sterfte in 1748 is te verklaren uit de oorlogsomstandigheden. Duidelijk reageerden de mensen op ongunstige situaties, waarbij de sterfte toeneemt, door een beperking van de geboorten. Het minder worden van het aantal geboorten is een moeilijk te verklaren verschijnsel; allereerst kan er sprake zijn van een bewuste onthouding teneinde minder monden te hoeven voeden in moeilijke tijden. Hierbij dringen zich ook de moeilijk te achterhalen anti-conceptie methodes op. In hoeverre zij een rol speelden bij een bewuste gezinsbeperking laat zich nauwelijks meer vast stellen. Een andere verklaring kan zijn dat als gevolg van slechte voedselomstandigheden de vruchtbaarheid van de inwoners van het gebied afneemt.⁵⁰ Tenslotte kan het aantal geboorten minder worden als indirect gevolg van het minder huwen. Het huwelijkspeil is hoog in kennelijk voorspoedige jaren van veel dopen en weinig begraven. Evenzo het omgekeerde geval. Let wel, een geboortepiek van het ene jaar kan het gevolg zijn van een huwelijkspeik uit het voorafgaande jaar. Het jaar 1757 valt verder nog op door een hoog sterftcijfer gepaard aan een lage huwelijksfrequentie.

De conjuncturele invloeden van de graanprijzen — rogge en tarwe waren de voornaamste voedingsmiddelen voor het gewone volk — zullen zeker van belang zijn geweest voor de schommelingen op demografisch gebied, zoals we reeds zagen. In hoeverre leert een vergelijking met grafiek X. De crises in de demografische ontwikkeling vinden we inderdaad grotendeels terug bij de graancurves, hier in de vorm van hoge prijzen. Samenvattend kunnen uit de grafieken van

⁵⁰ Houtte, G. van, Leuven in 1740, een crisisjaar; economische, sociale en demografische aspecten, Leuven, 1962.

dopen, trouwen, begraven en graanprijzen de volgende jaren als kritiek worden aangewezen: 1724-25, 1739-40, 1747, 1760-61 en 1770-71.

6. De tellingen uit de Franse tijd

Eigenlijk vallen de Franse tellingen van 1796 en 1799 buiten onze periode. Ze worden hier toch behandeld aangezien ze waarschijnlijk een representatief beeld vormen van de bevolkingssamenstelling en opbouw voor het laatste kwart, misschien zelfs de laatste helft van de achttiende eeuw. De eerste systematische volkstelling in gebieden van het tegenwoordige Nederland werd gehouden in 1796. In het Departement van de Nedermaas, waaronder het Staats Land van Valkenburg kwam te behoren, werd deze telling gehouden op grond van artikel II van de wet van 10 Vendémiaire An IV, 2 oktober 1795. De tellijsten zijn per kanton bewaard gebleven⁵¹ en leveren in vergelijking met het gebrekkige materiaal van de 18de eeuw een overvloed aan gegevens, zoals beroep, leeftijd, gezinsbouw etc.

Voor ons zijn van belang de kantons Heerlen (Heerlen, Voerendaal, Nieuwenhagen), Eijsden (Eijsden), Meerssen (Meerssen, Beek, Geulle, Bunde, Borgharen, Itteren) en Valkenburg (andere plaatsen). Per wooneenheid wordt het aantal kinderen beneden de 12 jaar vermeld. De inwoners boven die leeftijd worden aangegeven met leeftijd, geslacht, beroep en datum van vestiging. Met Roebroek⁵² zijn we van mening dat er geen gedetailleerde richtlijnen aan de tellers gegeven zijn. Soms heeft men de lijsten in het Frans, dan weer in het Nederlands ingevuld. Voor de verschillende beroepen zijn er diverse benamingen en in sommige plaatsen wordt alleen het beroep van het hoofd van het huishouden gegeven.

Voor het jaar VIII ($\pm$ 1799) beschikken we verder over de aantallen getrouwen en ongetrouwen per geslacht.⁵³ Over de betrouwbaarheid van de tellingen dient gezegd dat die over het algemeen als aanvaardbaar wordt beschouwd.⁵⁴ Toch blijkt in het Departement van de Nedermaas de uitkomst van de telling van 1796 substantieel te verschillen van die van 1799. Dit probleem kwam reeds aan de orde.

⁵¹ RAM, FA, 1030-1062.

⁵² Roebroek, a.w., p. 73.

⁵³ RAM, FA, 1065.

⁵⁴ Van der Woude, a.w., p. 95.

Hoe dan ook, wat betreft de secundaire gegevens biedt de volkstelling van 1796 veel rijker materiaal. Bij de hieronder volgende analyse beschouwen we de gegevens als zeker zo betrouwbaar als de visitatieverslagen en de DTB-cijfers van de 18de eeuw.

6.1. DE LEEFTIJDOPBOUW

Aan de hand van de tellijsten van 1796 werd per persoon de leeftijd opgenomen in een van de volgende groepen: 0-12, 13-20, 21-30, 31-40, 41-50, 51-60, 61-70, 71-80, 81-90. De leeftijdsgroep boven de 90 jaar kwam slechts zo sporadisch voor dat verwerking achterwege gelaten werd. Bij deze indeling is geen onderscheid gemaakt naar geslacht aangezien vooral de vorm van het bevolkingsdiagram en eventuele lacunes hierin onze aandacht trokken. Studies waarbij wel de leeftijdsopbouw per geslacht werd bekeken, leren ons dat de getalsverhouding tussen mannen en vrouwen vrijwel evenwichtig is en dus de hier gevonden bevolkingsopbouw er niet door vertekend wordt.⁵⁵ De hieronder volgende tabel geeft een overzicht van de leeftijdsopbouw per plaats.

Tabel 11: De leeftijdsopbouw per plaats in %

plaats	0-12	13-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90
Amby	32	14	10	15	12	7	7	2	1
Beek	31	12	16	16	10	7	5	2	1
Bemelen	43	4	7	15	8	5	9	7	2
Berg	31	10	10	14	14	9	9	2	1
Borgharen	32	11	15	16	9	7	8	2	—
Bunde	39	11	12	13	8	7	7	3	—
Eijsden	32	12	17	16	11	6	4	2	—
Geulle	34	14	13	13	10	7	5	3	1
Heerlen	35	13	16	13	9	7	4	2	1
Houthem	35	13	11	13	11	7	6	4	—
Hulsberg	33	12	16	12	11	7	6	2	1
Itteren	29	9	10	21	8	7	5	10	1
Klimmen	34	14	12	9	13	10	6	1	1
Meerssen	30	15	15	14	11	7	5	2	1
Nieuwenhagen	33	14	15	14	9	7	6	2	—
Schimmert	31	14	14	15	10	7	5	2	1
Ulestraten	32	13	12	13	12	9	7	2	—
Valkenburg	29	12	16	13	12	8	5	4	—
Voerendaal	33	15	15	14	9	7	5	2	—
TOTAAL	33	13	15	14	10	7	5	3	—

⁵⁵ Roebroek, a.w., p. 98. Zie ook zijn verwijzing.

De getotaliseerde leeftijdsgegevens, ook omgewerkt tot percentages, leveren een bevolkingsdiagram op dat veel gelijkenis vertoont met de opbouw zoals die ook in het Land van Montfort werd aangetroffen.⁵⁶ Het taps toelopende diagram is typerend voor een jonge, snel groeiende bevolking.⁵⁷ Het zal duidelijk zijn dat de leeftijdsgroep 13-20 het pyramidebeeld iets verstoort daar er hier slechts sprake is van acht in plaats van tien jaren. Verlaten we nu het totaalbeeld en concentreren we ons op de ontwikkeling per plaats, dan valt op dat de leeftijdsgroep 21-30 in negen plaatsen een kleiner percentage inneemt dan de groep van 31-40, hetgeen niet past in het geschetste pyramideverloop. Dit is een gevolg van de crisis van 1770-71 die leidde tot een grote kindersterfte en tot een geboortevermindering.

Bemelen en Itteren wijken af van het beeld der andere plaatsen. Duidelijk hebben hier de crises van 1740-41, 1747-48, 1770-71 en rond 1780 hun sporen nagelaten. Er zij nogmaals op gewezen dat, zoals eerder geconstateerd werd, deze plaatsen een demografisch patroon 'type ancien' vertoonden, waarbij in crisistijden het wankel evenwicht tussen sterfte en geboorte fors doorsloeg ten voordele van de sterfte. Aangezien beide plaatsen erg klein zijn zal hier het zogenaamde inhaaleffect na een crisis minder snel de opengevallen plaatsen opvullen. Het zal duidelijk zijn dat, als in Bemelen en Itteren een in vergelijking met andere plaatsen groot percentage inwoners in de leeftijdsgroep 71-80 zitten, dit slechts relatief groot is daar enkele andere leeftijdsgroepen onnatuurlijk gereduceerd zijn.

Tot slot leert deze leeftijdsindeling dat de werkwijze, om het aantal communicanten ofwel inwoners boven de 12 jaren op twee-derde van de bevolking te stellen, door deze getallen gerechtvaardigd wordt. Vrijwel alle plaatsen vertonen een groep van 0-12 jarigen die rond de 33 % schommelt.

6.2. DE GROOTTE DER HUISHOUDENS

Bij de telling van 1796 groepeert men de inwoners per leefeenheid of huishouden. Alleen de plaats Geulle vormt hierop een uitzondering, waarschijnlijk door willekeur van de teller. Voor de andere plaatsen kan op grond van deze telling de gemiddelde grootte van de huishoudens berekend worden door het aantal inwoners te delen door het

⁵⁶ Idem.

⁵⁷ Slicher van Bath, Overijssel, a.w., p. 88.

aantal huishoudens. Voor de moderne tijd is de grootte van het huishouden vrijwel altijd gelijk aan de twee ouders plus hun kinderen. In de achttiende eeuwse samenleving gaat dit niet zonder meer op. Hofstee's theorie over het ambachtelijk agrarisch voortplantingspatroon werpt licht op de moeilijkheden in deze.⁵⁸

De schaarste van de bestaansmiddelen eiste een inperking van het kindertal. Deze beperking in huwelijksvruchtbaarheid werd langs twee wegen bereikt; allereerst bleef een deel van de jonge mensen ongetrouwd, maar bovendien lag de huwelijksleeftijd vrij hoog. In het licht van het agrarisch ambachtelijk voortplantingspatroon wordt deze gang van zaken verklaarbaar. Het eigene van dit patroon is namelijk net het afstellen of uitstellen van een huwelijk tot de tijd dat er voldoende bestaansmiddelen voor het nieuwe gezin voorhanden zijn. In de praktijk betekende dit, dat vaak alleen de oudste zoon in een boerengezin trouwde en dan nog alleen als de vader niet meer in staat was zijn bedrijf verder te leiden. De andere kinderen bleven als ongetrouwde ooms of tantes bij hun oudste broer inwonen, reden waarom we hier liever van huishoudens dan van gezinnen spreken. Tabel 12 geeft inzicht in de gemiddelde grootte van de huishoudens in de plaatsen van Staats-Valkenburg. De plaatsen Beek, Berg, Nieuwenhagen en Meerssen vallen op door een relatief hoog aantal mensen per huishouden, temeer daar Philips voor het hele gebied van de tegenwoordige provincie Nederlands Limburg de gemiddelde gezinsgrootte schat op ongeveer 5.⁵⁹ De mogelijkheid bestaat dat in deze plaatsen per wooneenheid geteld is en daarbij wellicht twee huishoudens onder één dak samengevoegd zijn.

Voor een aantal plaatsen is vergelijkingsmateriaal uit andere jaren aanwezig. Berg heeft in 1712 6.4 mensen per huishouden⁶⁰, waardoor een opvallende constantheid wordt gesuggereerd in vergelijking met 1796. In Eijsden wordt in 1698 een grootte van 4.9 gevonden, hetgeen in 1796 teruggelopen is tot 4.2.⁶¹ Ook de plaats Heerlen geeft een geleidelijke daling te zien van 5.4 in 1754 via 5.3 in 1774 naar 5.2 in 1796. Hulsberg, Klimmen en Schimmert vertonen eveneens een daling

⁵⁸ Hofstee, E. W., Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw, Akademiedagen VII, Amsterdam, 1954, p. 59-100.

⁵⁹ Philips, a.w., p. 38-39.

⁶⁰ Idem, p. 40

⁶¹ RAM, LVO, 5583. Het betreft hier een lijst van inwoners en datgene wat ze produceerden in 1698. In totaal waren er 772 'eters' en 159 gezinnen.

tijdens de 18de eeuw, aangezien deze drie plaatsen in 1729 een aantal van 6.0 mensen per huishouden noteerden. De hoge waarde van Nieuwenhagen in 1796 is verklaarbaar, gezien de stijgende trend die aangegevoerd wordt als men ziet, dat in 1753 4.9 en in 1774 5.2 de gemiddelde grootte van de huishoudens was. Valkenburg tenslotte vertoonde een zeer lage waarde van 3.5 in 1740. De crisis van dit jaar zal hieraan waarschijnlijk niet vreemd zijn, zodat 5.1 in 1796 de normale waarde lijkt weer te geven.

Tabel 12: Grootte der huishoudens Staats-Valkenburg in 1796

plaats	totaal	12 +	12- ⁶²
Amby	4.7	3.2	1.5
Beek	8.9	5.8	3.1
Bemelen	5.3	3.0	2.3
Berg	6.3	4.3	2.0
Borgharen	4.4	3.2	1.2
Bunde	5.1	3.5	1.6
Eijsden	4.2	2.9	1.3
Heerlen	5.2	3.5	1.7
Houthem	4.9	3.4	1.5
Hulsberg	5.3	3.7	1.6
Itteren	4.6	3.3	1.3
Klimmen	5.2	3.5	1.7
Meerssen	6.0	4.5	1.5
Nieuwenhagen	7.7	5.4	2.3
Schimmert	5.1	3.6	1.5
Ulestraten	5.3	3.7	1.6
Valkenburg	5.1	3.5	1.6
Voerendaal	5.4	3.3	2.1
TOTAAL	5.5	3.7	1.7

Willen we Hofstee's theorie toetsen aan de situatie in Staats-Valkenburg, dan zullen we ons voornamelijk moeten concentreren op de volwassenen per gezin. Een indicatie hiervoor kan zijn de personen boven 12 jaar, die apart vermeld staan. Vast staat dat hiermee ook een aantal kinderen boven de 12 jaar, als inwonende broers, zusters, knechten of meiden, worden meegeteld. Met dit bezwaar voor ogen vindt men

⁶² Totaal = totaal inwoners: totaal huishoudens.

naast twee 'ouders' gemiddeld nog 1.7 volwassene per gezin. Weer vertonen de drie eerder genoemde plaatsen Beek, Berg en Nieuwenhagen opvallend hoge waarden. Als de huishoudens in een plaats groter zijn, blijkt dit dus niet (alleen) aan het kindertal te liggen, maar (ook) aan een groter aantal volwassenen.

Door het aantal mensen boven de 12 jaar af te trekken van het totaal aantal mensen per huishouden, vinden we het gemiddeld aantal kinderen onder de 12 jaar per huishouden. Hier voegen Bemelen en Voerendaal zich bij de plaatsen met een hoog kindertal. Het zal duidelijk zijn dat het gemiddeld kindertal hoger zal komen te liggen, indien ook de kinderen boven de 12 meegeteld worden. Toch zal een vergelijking met het aantal kinderen per huwelijk (zie pag. 87) duidelijk maken dat de zuigelingen- en kindersterfte grote proporties aannemen in ons gebied. Gemiddeld werden 4.3 kinderen geboren per huwelijk en de mogelijkheid is gering dat er nog 2.6 kinderen boven de 12 jaar aanwezig waren per huishouden.

Concluderend vinden we voor Staats-Valkenburg een gemiddelde grootte van de huishoudens van 5.5, hetgeen iets hoger ligt dan het door Philips gesuggereerde algemeen gemiddelde voor heel Limburg. Het Land van Montfort had huishoudens die gemiddeld 4.8 personen telden.⁶³ Voor het tegenwoordige Limburgse gebied is er dus inderdaad een schommeling rond de 5 personen per gezin te signaleren in de 18de eeuw. Vergelijking met andere streken in de Republiek laat zien dat er ook hier overeenkomst met Overijssel is; deze streek had een gezinsgrootte van 5.3. De Veluwe met 4.5, Friesland met 3.8 en Noord-Holland met 3.7 hadden, zoals te verwachten was, een kleiner huishouden.⁶⁴

Van de 5.5 inwoners per huishouden in Staats-Valkenburg waren er 3.7 ouder dan 12 jaar. Als het huishouden meer personen herbergt, blijkt dit ten dele veroorzaakt te worden door het aantal volwassenen, te weten ongetrouwde broers en zusters en dienstpersoneel. Al met al lijkt het ambachtelijk agrarisch voortplantingspatroon in Staats-Valkenburg toch geen duidelijk stempel op de gezinsamenstelling te hebben gedrukt. Van de 3.7 personen boven de 12 jaar moeten immers de ouders afgetrokken worden en van de resterende 1.7 nog de kinderen van deze ouders boven de 12 jaar en het aantal knechten en meiden. Het lijkt aannemelijk, mede gezien het vergelijkingsmateriaal

⁶³ Roebroeck, a.w., p. 94.

⁶⁴ Slicher van Bath, De demografische ontwikkeling, a.w., p. 315.

voor sommige plaatsen uit vroeger jaren, dat de huishoudens geleidelijk kleiner werden in de 18de eeuw. Dit kwam voornamelijk door het minder worden van het aantal ongetrouwde volwassenen. Het agrarisch ambachtelijk patroon lijkt in ons gebied dus eind 18de eeuw veel aan invloed te hebben ingeboet.⁶⁵

Wellicht biedt deze ontwikkeling een aanwijzing in de richting van een veranderende beroepsstructuur. Met het opkomen van werkgelegenheid in de industrie vervalt immers de noodzaak ongetrouwd te blijven.

6.3. DE MIGRATIE

Op enkele plaatsen zagen we reeds dat de migratie waarschijnlijk grote vormen heeft aangenomen in de achttiende eeuwse Nederlanden. Tevens werd duidelijk dat deze grootte moeilijk precies te achterhalen was; hierop vormen de plaatsen van Staats-Valkenburg geen uitzondering. Aanwijzingen nochtans verstrekt de telling van 1796. Naast geslacht, leeftijd en beroep vermeldde deze telling hoelang de bewuste persoon reeds in de plaats woonde. Aangezien er kennelijk geen gedetailleerde opdracht voor de telling is verstrekt, valt er weer een verschil in behandeling op voor de verschillende plaatsen. In sommige gemeenten wordt alleen vermeld of de persoon 'inheems' is of binnengekomen, in andere wordt de datum van intrede in de gemeente aangegeven, terwijl op een enkel telformulier zelfs de plaats van herkomst opgeschreven is.

Tabel 13:

Inbeemsen en binnengekomen personen Staats-Valkenburg, 1796

plaats	inheems	binnengek.	% inheems
Amby	206	84	72.1
Beek	921	274	77.1
Bemelen	43	41	51.2*
Berg	53	43	55.2
Bunde	214	96	69.0
Eijsden	210	32	86.8*
Geulle	477	84	85.0*
Heerlen	1723	792	68.5

⁶⁵ Eenzelfde constatering deed Slicher van Bath voor Overijssel, a.w., p. 112.

Hulsberg	149	25	85.6*
Itteren	41	4	91.1*
Klimmen	145	13	91.8*
Meerssen	470	99	82.6
Nieuwenhagen	449	127	78.0
Schimmert	568	171	76.9
Ulestraten	423	36	92.2
Valkenburg	72	47	60.1*
Voerendaal	239	87	73.0*
TOTAAL	6403	2055	75.7

(de met * gemerkte plaatsen vermelden alleen de gezinshoofden)

Tenslotte telt men nu eens alleen de hoofden der huishoudens, dan weer alle inwoners.

Door deze verschillen is een grondige analyse bemoeilijkt. Zoals uit de beschrijving van de gegevens reeds blijkt, is alleen mogelijk vast te stellen hoe groot de immigratie naar de plaatsen was. In tabel 13 zijn dus de aantallen weergegeven van mensen die uit de bewuste plaats geboortig waren, waarmee alle andere plaatselijk verschillende secundaire gegevens over datum van aankomst etc. achterwege blijven. Waar ook de plaats van herkomst vermeld stond, bleek de immigrant vrijwel altijd uit de Landen van Overmaas of onmiddellijk daaraan grenzende gebieden te komen.

Houthem en Borgharen hadden in hun tellijsten geen opgaven van immigranten en ontbreken dus in het overzicht. Zelden bleken overigens de gevonden aantallen personen overeen te komen met het totaal aantal inwoners, zoals dit in de verzamellijsten van de volkstelling vermeld wordt. Een reden te meer om het bevolkingscijfer van 1796 als te hoog te beschouwen? Voor dit onderdeel immigratie gaan we er evenals Roebroek⁶⁶ van uit dat er geen reden is te veronderstellen dat er van de ene groep minder mensen geteld werden dan van de andere, zodat er toch een representatief beeld ontstaat.

Een opvallend hoog aantal immigranten vertonen Berg, Bemelen en Valkenburg, een verschijnsel overigens waar geen plausibele verklaring voor aanwezig lijkt. Itteren, Klimmen en Ulestraten blijken niet veel immigranten aan te trekken. Ook hier kunnen slechts veronderstellingen over de oorzaak van dit verschijnsel worden gemaakt.

⁶⁶ Roebroek, a.w., p. 76.

Zo kan een gebrek aan mannen in de huwbare leeftijd er toe bijdragen, dat weinig vrouwen als echtgenote naar de woonplaats van de man worden gehaald. Ook kan het gebrek aan immigratie geweten worden aan de afwezigheid van grote boerderijen, die knechten en meiden uit de omringende streek konden aantrekken. Slechts meer gedetailleerde gegevens zouden een afdoende verklaring kunnen leveren.

Afgezien van de uitzonderingen blijkt een niet onaanzienlijk gedeelte van de bevolking van Overmaze, gemiddeld 24.3 %, niet geboortig uit hun woonplaats. Waarschijnlijk betreft het hier personen, die door hun huwelijk naar een andere plaats verhuisd zijn en ook dienstpersoneel, dat buiten zijn geboorteplaats emplooi vond. De voor dit gebied zo belangrijke gegevens omtrent emigratie zijn niet te achterhalen, tenzij men gebruik maakt van bronnen als de poortersboeken van Amsterdam, Haarlem, Leiden, Aken, Keulen, Eupen en Verviers. In hoeverre de situatie in Staats-Valkenburg aanleiding gaf tot het zoeken naar een betere omgeving, kunnen we dus alleen afleiden uit de cijfers in paragraaf 4.3. Dat, voor zover bekend uit de summier gegevens geen personen van veraf gelegen streken hun heil in de landen van Overmaas zochten, biedt echter een aanwijzing dat dit gebied weinig aantrekkelijke omstandigheden bood.

7. Conclusie

De demografische analyse van Staats-Valkenburg leert dat het gebied zich ontwikkelt als de zandgrondgebieden van Friesland en de Veluwe; er blijkt een gestage bevolkingsgroei te hebben plaats gevonden, nadat aan het begin van de eeuw eerst een lichte daling was opgetreden. De daling in de geboorten, die begin 18de eeuw in meerdere streken wordt gesignaleerd, doet zich ook hier voor, maar toch blijft er een geboorte-overschot. Vanaf 1735 neemt het aantal geboorten weer toe, hetgeen een structureel verschijnsel blijkt. Ook de huwelijken stijgen geleidelijk in aantal, met dien verstande dat duurtperiodes in de graanprijzen in de curven van de huwelijken duidelijk gereflecteerd worden. In vergelijking met huwelijken en geboorten stijgt het aantal sterfgevallen zeer snel. Tussen 1715 en 1785 verdubbelt dit aantal ruim. Uit dit cijfer blijkt duidelijk de steeds slechter wordende economische toestand van het gebied. Pas rond 1800 zal de economie zich dermate ontwikkelen dat hierin verandering komt. Als gevolg van deze toename in het aantal sterfgevallen worden de

geboorte-overschotten steeds kleiner, al blijven ze bestaan. Blijkens de gevonden bevolkingscijfers moeten, gezien de geboorte-overschotten, veel mensen uit het gebied geëmigreerd zijn om elders onder betere omstandigheden te kunnen wonen en werken. Typerend voor de slechte situatie is ook het moreel verval dat blijkt uit een verviervoudiging van het aantal onwettige geboortes gedurende de 18de eeuw. Op evenementieel niveau blijkt uit de verzamelde gegevens van dopen, trouwen, begraven en graanprijzen een aantal jaren als kritiek aan te wijzen: 1724-25, 1739-40, 1747, 1760-61 en 1770-71.

Per huwelijk wordt in Staats-Valkenburg gemiddeld één kind meer geboren als in het westen van het land. Dit waarschijnlijk door de katholieke geloofsleer veroorzaakte verschil zorgt ervoor dat de bevolking blijft stijgen ondanks de toenemende mortaliteit. Ook kan men van hieruit verklaren dat in de leeftijdsopbouw van de bevolking in 1796 een jonge, snel groeiende bevolking naar voren komt.

De bevolkingsontwikkeling in de Landen van Overmaas is niet exceptioneel. Zo vertoont de Veluwe een nagenoeg gelijk beeld. De armoede en werkeloosheid wordt wel acuter door een groot aantal geboorten. De misdadigheid in het gebied gedurende de 18de eeuw kan op grond van deze gegevens dan ook niet verwonderlijk worden genoemd.